

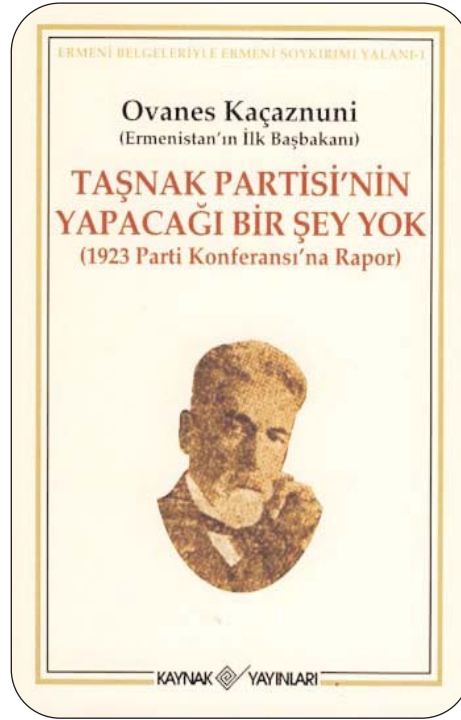
Daşnaksütyun partiyasının edəcəyi bir iş yoxdur - Ermənistanın baş nazirinin 1923-cü il məruzəsi (13-14-15-ci maddələr)

müqəddəratlarını müəyyən etmək mövzusunun Türkiyənin daxili işi olduğunu və heç kimin Türkiyənin daxili işlərinə qarşı bilməyəcəyini ifadə etdilər. Beləcə Türkiyə erməniləri mövsunun bir daha bizim tərəfimizdən gündəmə gətiriləcəyi halda belə bu mövzunun müzakirəyə açıq olmadığı mesajını verdilər. Cənubi Qafqazlılar bu mövzunu bir daha gündəmə gətirmədilər. Gündəmə gətirməmələrinin səbəbi isə aydındır. Çünki Seymin qərarı ermənilərə qarşı sadəcə bir jest idi, Seymin bu tələb mövzusunda israr etmək kimi bir niyyəti onsuz da yox idi. Gürcülər başlarına lazımsız dərd açmaq istəmirdilər. Azərbaycanlılar tərəfdən yanaşsaq, onlar üçün Türkiyənin mənfəətləri ermənilərin və hətta Cənubi Qafqaz Cümhuriyyətinin istiqbalına nisbətə daha vacib idi. Əlbəttə heyətin erməni üzvləri öz istəklərini tatarlara və gürcülərə qəbul etdirə bilmədilər. Ədalət naminə bunu qeyd etmək lazımdır ki, bizim o dövrdəki müttəfiqlərimiz (gürcülər və tatarlar) ermənilərin tələblərini cani-dildən müdafiə etsəydilər də, bir nəticə əldə edə bilməyəcəkdilər. Güc balansı Türkiyənin leyhinə idi, dolayısı ilə kompromis üçün hər hansı bir səbəb yox idi. Bu məsələ biz - heyətin erməni üzvləri - tərəfindən də bilinirdi.

Sərhədlər məsələsi çətin görüşlərə və mübahisələrə mövzu oldu.

Türklər Cənubi Qafqazla Türkiyə arasındakı sərhədin rus bolşeviklərlə imzalanmış Brest müqaviləsi ilə müəyyən edildiyi qənaətində idilər. Eynilə Trabzonda bu müqaviləni müzakirəyə açmaq üçün deyil, sadəcə yeni qonşuları olan Cənubi Qafqaz Cümhuriyyəti ilə dostluq əlaqələri qurmaq üçün gəldiklərini deyirdilər.

Cənubi Qafqazlılar isə Brest müqaviləsini tanımayaraq Türkiyəyə yönəlmiş torpaq kompromisləri mövzusunun Cənubi Qafqaz xalqının səlahiyyətində olduğunu düşünürdülər. Başqa sözlə, Cənubi Qafqaz heyəti Sovet hökumətinin qanuni səlahiyyət sahibi olduğunu (bir tərəfdən bu hökumətin Rusiyanın öz içində belə tanımadığı, digər tərəfdən isə böyük müharibə dövründə açıqlanmış xalqların öz müqəddəratlarını müəyyən etmək sloqanı qənaətində Cənubi Qafqazın həqiqi sahiblərinin qanuni olsa belə bir Rusiya hökuməti deyil, bölgə xalqlarının birbaşa özlərinin olduğu tələbilə) qəbul etmək istəmirdi.

riyyəti olaraq Acariyada yeni bir Cənubi Qərb Müsəlman Cümhuriyyətinin qurulmasını istəyirdilər. Əks təqdirdə Acariyanın Türkiyəyə bağlanması lazım olduğunu düşünür, Acariyanın Gürcüstana birləşdirilməsini istəmirdilər.

Qars və Ərdahan mövzusunda Azərbaycanlılar bütünlükdə türklərin mövqeyini müdafiə edirdilər. Onlar Qarsla Ərdahanı türk torpaqları olaraq tanıyırdılar və bu səbəbdən bu bölgələrin Türkiyəyə birləşdirilməsini təbii qarşılayırdılar.

Türklər içimizdəki fikir ayrılıqları mövzusunda həddən ziyadə məlumatlı idilər və buna görə də öz fikirlərində israr edirdilər.

Böyük mübahisəyə səbəb olan başqa bir mövzu da var idi: türklər Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrıldığıın elan edilməsini istəyirlər, bizimlə razılaşma imzalanmasının yalnız bundan sonra mümkün ola biləcəyini düşünürdülər.

Cənubi Qafqaz nümayəndələri Cənubi Qafqazın fiziki olaraq ayrıldığını və faktiki olaraq müstəqil olduğunu dönə-dönə vurğulayırdılar. Türklər isə çox haqlı olaraq beynəlxalq bir anlaşmanın imzalanma biləcəyi üçün faktiki vəziyyətin kifayət etmədiyini, hüquqi olaraq bir zəminin yaranmasının gərəkli olduğunu və bunun üçün də bəlli rəsmi qərarların yerinə yetirilməsinin məcburi olduğunu ifadə edirdilər. Nəticəsiz görüşlər düz bir ay davam etdi. Görüşlərin uzadılması türklərin

türklərlə daha uzun müddətli görüşlər keçirtmək və ortaq bir hərəkət planı yaratmaq imkanına (bu imkanı əlbəttə istifadə etdilər) sahib idi. Seymdə azərbaycanlılar türklərin tərəfində olduqlarını gizlətmirdilər. Türkiyənin yanaşmasını müdafiə edərək və inkişaf etdirərək Cənubi Qafqazın tezliklə Rusiyadan ayrılmasını, Türkiyəyə vacib kompromislərin edilməsini, onlarla razılığa gələrək savaşı dayandırılmasını tələb edirdilər. Çünki müsəlman demokratlar olaraq dini duyğularının türklərə qarşı savaşa aktiv şəkildə qoşulmaqlarını əngəllədiyini ifadə edirdilər.

Bir müsavətçi tərəfdən Seym kürsüsündən dilə gətirilən bu sözlərin Türkiyə ilə savaşı davam etdirilməsi halında Cənubi Qafqaz tatarlarının nəinki bizimlə eyni cəbhədə olmaq (ki feilən heç vaxt olmadılar və Türkiyə cəbhəsində savaşmadılar), bizə qarşı savaşa biləcəkləri formada anlaşılması lazım idi.

Gürcülər əsasən Seymin məşəvək fraksiyasını kimi tərəddüd etdilər.

Onların arasında iki axın, iki fərqli meyil (Rusiyaya meyillilik və alman-türk meyilliliyi) vardı. Rusiyaya meyilli olanlar Rusiyadan qəti şəkildə ayrılmaq istəmirdilər, fəqət Brest müqaviləsini qəti şəkildə qəbul etməz olduğunu düşündüklərinə görə, bu şərtlərdə bir sülhdənsə, savaşı daha məqbul olduğunu müdafiə edirdilər. İkinci axını təmsil edənlər Rusiyaya qarşı idilər. Gürcüstana yönəlmiş rus təhdidini türk təhdidinə görə daha vacib hesab edirdilər. Bu səbəbdən türklərlə ortaq nöqtəyə gəlmək üçün maksimum güzəştlər etməyə hazır idilər. Doğrusunu desək, onlar Ermənistanın hesabına kompromislər edərək Acariyanı bütünlükdə olmasa da, ən azından Batumidini və oradakı limanı xilas etməyi umurdular.

Ermənilər (Seymdəki Daşnak fraksiyası) Rusiyadan ayrılmaq istəmir və Türkiyədən də yaxşı bir şey gözləməyirdilər. Ermənilər türk hücumlarının silah gücü ilə dayandırılmasının tərəfdarı idilər. Çünki hamıdan daha çox özlərinin (bəlkə də elə sadəcə özlərinin) zərər görəceklərinə inanır və hələ də hərbi uğur qazana biləcəklərinə ümid edirdilər.

Aprəl ayında Gümrüdə Erməni Milli Məclisi toplandı və bu mövzu gündəmə gətirildi. Bu sətirlərin yazarının orada təqdim etdiyi məruzəyə rəğmən toplantıda Brest müqaviləsinin rədd edilməsinə

dövrə istəsə belə bizə yardım edə bilməzdilər. Biz sadəcə yalnız deyildik, cəbhə təhlükəsiz deyildi, çünki türklərlə bərabər azərbaycanlıların (bəlli olmazdı, Axılkala, Lori və Pəmbəki ələ keçirtmək üçün bəlkə gürcülərin də) üstümüzə gələcəyi aydın idi. Cənubi Qafqaz Federasiyasına hamıdan çox ehtiyacı olan biz onun dağılmasını istəmədik. Bax, bu səbəbdən qonşularımıza uyduq.

15. Aprelin 25-i Qars məğlub oldu. Heç savaşılmadan. Ona görə ki, qalanın türklərə təslim edilməsi mövzusunda Tiflisdən təlimat gəlmişdi. Bu xain təlimat bizdən xəbərsiz olaraq göndərilmişdi və xalqın böyük reaksiyasını gördü. O gün Federativ Cümhuriyyətin taleyi nazik ipdən asılı idi.

Amma artıq olan olmuşdu. Bizim ən vacib strateji məntəqəmiz olan Qars qalası artıq türklərin əlində idi. Tərəddüdlərə yer yox idi. Seym hərəkət nöqtəsi olaraq Brest müqaviləsini qəbul etdi. və Trabzonda kəsilməmiş görüşlərin davam etdirilməsinə qərar verdi.

Görüşlərin yeni mərhələsi mayın ilk günlərində Batumidə (o tarixə gələndə türk oraya artıq yaxşıca yerləşmişdilər) başlandı. Bu dəfə türklər fərqli bir dillə danışırdılar.

Brest müqaviləsi onları artıq qane etmədi. Trabzon görüşlərindən sonra yəni qan töküldüyünü və bunun təzminatı tələb edirdilər. Əsasən Ermənistan torpaqları hesabına yeni kompromislər tələb edirdilər.

Uzun və yararsız görüşlər yenidən başladı. Bir neçə ay əvvəl Trabzonda adını belə eşitmək istəmədiyimiz Brest müqaviləsi indi bizim tək istəyimiz halına gəlmişdi. Fəqət türkləri razı salmaq mümkün idi. Boğazımızdan yaxşıca yapışmışdılar və buraxmaq istəmirdilər.

15 may tarixində türk dəstələri Arpaçayı (Brest müqaviləsinə görə bura sərhəd idi) keçərək bir neçə saat içində Gümrünü işğal etdilər və Qarakilsəyə tərəf hərəkətə keçdilər.

Dözülməz vəziyyət yaranmışdı. **Gürcüstanın və Cənubi Qafqazın paytaxtı olan Tiflisdə təhdid altında idi. Batumidə davam etdirilən görüşlərdə isə irəliləyiş yox idi.**

ardı var...

Dilimizə uyğunlaşdıran:
Eminquey